

ТІЛО ЛЮДИНИ, ЯКА ПОМЕРЛА, ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА*

Відповідно до ч. 1 ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встановлено, якщо виключені всі інші можливі за даних обставин причини втрати свідомості та реакцій організму. Саме з цього моменту, припиняється правоздатність фізичної особи та зникає сам суб'єкт цивільних правовідносин. І тоді постає ряд закономірних питань, що представляє собою тіло людини, яка померла, з точки зору права? Причому мова йде як про тіло в цілому, так і його частини. Воно є об'єктом права, а якщо так, то якого, чи позитивне право не сприймає його як об'єкт правовідносин? Якщо тіло людини, яка померла, є об'єктом права, то кому воно належить?

1. Не зважаючи на виказану в юридичній літературі точку зору, що доля мертвого тіла сьогодні визначається спеціальним законодавством, яке не відноситься до сфери цивільного права, а є нормами адміністративного права (наприклад, визначення місця поховання, встановлення санітарних норм тощо) та кримінального права (наприклад, встановлення відповідальності за наругу над тілами та місцями поховання тощо) [1], необхідно зазначити, що тіло людини, яка померла, є об'єктом цивільного права.

До такого висновку дозволяє дійти позитивістський (нормативістський) підхід розуміння права. Зокрема, в ст. 298 ЦК України зазначено, що кожен зобов'язаний шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла. Право вимоги такого ставлення належить членам її сім'ї, близьким родичам. А в разі

* Тіло людини, яка померла, як об'єкт цивільного права / С. О. Сліпченко // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 27 трав. 2016 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. цивіл. права та процесу, каф. охорони інтелектуал. власності, цивіл.-прав. дисциплін ; Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». – Харків : ХНУВС, 2016. – 400 с.

порушення цього права такі особи можуть вимагати відшкодування майнової та моральної шкоди.

Таким чином, норми цивільного законодавства встановлюють певні правила поведінки (регулюють відносини) щодо тіла людини, яка померла. Очевидно, що такі відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності абсолютно всіх осіб, які зобов'язані шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла. У свою чергу, відповідно до ч. 1 ст. 1 ЦК України відносини, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників та регулюються цивільним законодавством є цивільними.

Вказана стаття (ст. 298 ЦК України) не єдина, яка дозволяє учасникам цивільних відносин визначити долю тіла (частин) померлої людини. Зокрема, ст. 289 ЦК України передбачає можливість фізичної особи розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам; ст. 1240 ЦК України вказує на право заповідача покладати на спадкоємця обов'язок вчинення дій щодо визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання; ст. 290 ЦК України встановлює право надавати згоду на донорство органів та інших анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті або заборонити взяття органів та інших анатомічних матеріалів з тіла після смерті; ст. 749, 1201, 1232 ЦК України встановлюють обов'язок для певних осіб поховання померлої особи та розподіл витрат на поховання.

2. Системний аналіз норм, що надають фізичній особі можливість розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам (ч. 4 ст. 289 ЦК України) або надавати згоду чи забороняти донорство її органів (інших анатомічних матеріалів) на випадок смерті (ч. 4 ст. 289 ЦК України), та норм,

які встановлюють обов'язок кожного шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла (ч. 1 ст. 298 ЦК України), дозволяє стверджувати, що вони спрямовані на регулювання особистих немайнових відносин. Адже самі норми розташовані у Книзі Другій ЦК України.

Отже можна стверджувати, що тіло людини, яка померла або його частина є об'єктом цивільних особистих немайнових правовідносин.

3. Разом з тим, подібне твердження не повністю вичерпує коло запитань щодо режиму даного об'єкта. Справа в тому, що тіло (в цілому або його частина) людини, яка померла, повністю підпадає під поняття речі, що склалося у доктрині цивільного права. А саме, речі – це предмети зовнішнього від людини матеріального світу, які доступні до володіння та здатні задовольняти потреби учасників цивільних правовідносин.

Дійсно, після смерті людини її тіло вже не є її частиною. Воно є предметом матеріального світу. Стосовно інших людей тіло померлої особи є предметом зовнішнього від людини матеріального світу. Воно доступне до володіння. Що ж стосується корисних властивостей тіла (в цілому або його частини) людини, яка померла, то аналіз емпіричного матеріалу дозволяє схилитися до думки, що така ознака властива даному об'єкту. Зокрема, воно може розглядатися як носій відомостей (інформації) про причину та спосіб смерті. Тому представляє певну цінність (корисність) для судово-медичного експерта, органів досудового розслідування, інших зацікавлених осіб. З тіла померлої особи можуть братися анатомічні матеріали для трансплантації та (або) виготовлення біоімплантатів, генний матеріал може використовуватися для здійснення репродукційних технологій (штучне запліднення, сурогатне материнство тощо). Очевидно, що в цьому заінтересовані реципієнти та ті, хто проводить трансплантацію, споживачі та виробники біоімплантатів, заклади в яких реалізуються репродукційні технології тощо. Зважаючи на те, що органи

та інші анатомічні матеріали тіла людини можуть використовуватися при проведенні наукових досліджень, медико-біологічних дослідів та в навчальному процесі, вони представляють собою певну цінність для наукових, медичних або навчальних закладів. Зустрічаються й інші способи використання тіла померлих або його частини. Зокрема, як предмет культу (наприклад, мощі святих або забальзовані тіла Пірогова, Котовського, Леніна, Мао Цзедуна тощо), як музейні експонати (наприклад, мумії єгипетських фараонів, принцеси Укока з Алтаю тощо). З середини 60-х років ХХ ст. в США, Великобританії, Франції та інших країнах виникли центри, в яких за бажанням пацієнта його труп заморожують через кілька хвилин після настання клінічної смерті і потім зберігають при низькій температурі в герметично закупореному циліндрі, наповненому рідким азотом. Робиться це з метою дочекатися, коли медицина зможе побороти хворобу, яка викликала смерть.

Отже тіло людини, яка померла, має всі ознаки речі.

4. Зважаючи на те, що тіло людини, яка померла, має всі ознаки речі, на практиці та в теорії права нерідко виникає питання, чи є воно об'єктом майнових прав? Необхідно зазначити, що різні країни по різному знаходять відповідь на поставлене запитання. Наведемо декілька прикладів.

Так, у США до прав найближчих родичів на тіло померлого іноді застосовується конструкція квазі-власності, хоча саме тіло і не включається до складу спадкової маси. А кріоніка здійснюється на підставі Єдиного закону про дарування органів для трансплантації (The Uniform Anatomical Gift Act (UAGA), який дозволяє приймати людські органи на зберігання та володіти ними.

Унікальним є судове рішення одного з судів Російській Федерації щодо належності та правового режиму мощей суздальських святих. Суть його в тому, що мощі хоч і були визнані об'єктами, що становлять культурну цінність релігійного характеру, але як такі, що належать на праві власності державі.

5. Аналіз чинного законодавства України не вказує прямо на майновий характер відносин, що можуть виникати щодо тіла людини, яка померла, але дозволяє опосередковано дійти до такого висновку.

Так, у ст. 18 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» встановлено заборону укладати правочини, що передбачають купівлю-продаж органів або інших анатомічних матеріалів, які вилучені з тіла живої чи мертвої людини, за винятком кісткового мозку.

Аналіз змісту наведеної норми дозволяє зробити наступні висновки:

а) правочини, що є оплатними, але не передбачають купівлю-продаж укладати не заборонено. Підтвердження тому знаходимо в ч. 3 ст. 17 цього ж Закону де зазначено, що органи, взяті у померлих осіб можуть передаватися іншим країнам на умовах рівноцінного обміну в порядку, визначеному відповідними міжнародними договорами України, тобто на підставі договору міни;

б) правочини, що є безоплатними, але можуть породжувати майнові відносини (наприклад, договір дарування) укладати не заборонено;

в) правочини, що передбачають купівлю-продаж кісткового мозку укладати не заборонено.

Отже вітчизняний законодавець допускає виникнення майнових відносин щодо тіла померлої особи.

6. Не напрацьовано єдиний підхід до правового режиму тіла людини, яка померла, і в теорії права.

Частина дослідників вважає, що тіло померлої людини або його частина не може вважатися предметом цивільно-правових правочинів [2, с. 216; 3, с. 74–75] та об'єктом спадкування [4, с. 20]. Інші дослідники стверджують, що

органи відокремлені від тіла людини або тіло померлої слід визнати речами, обмеженими в обороті [5, с. 109; 6, с. 84–85]. Оригінальну позицію виказала М. М. Малєїна [7]. Визнаючи тіло померлої людини річчю, вона стверджує, що така річ є об'єктом права на її фізичну недоторканість, тобто об'єктом особистих немайнових правовідносин. Разом з тим, зміст цього права складають такі правомочності, як користування тілом та розпорядження ним.

Отже тіло людини, яка померла є об'єктом цивільного права, але в світовій судовій практиці, теорії права та законодавстві існує певна невизначеність його правового режиму. Наведене свідчить про необхідність проведення подальших наукових досліджень, присвячених визначенню правового режиму тіла людини, яка померла.

Література:

1. Майфат А. В. Собственность на тело человека [Електронний ресурс] / А. В. Майфат, А. В. Лисаченко // Коллегия адвокатов ЧАСТНОЕ ПРАВО. – Режим доступу : http://www.urallaw.ru/articles/person_2/id_35.htm.
2. Волож З. Л. Право на кровь / Р. Л. Волож // Вестник советской юстиции. – 1928. – № 7. – С. 214–218.
3. Красновский Г. Н. Биоэтические и уголовно-правовые проблемы в законе Российской Федерации о трансплантации органов и (или) тканей человека / Г. Н. Красновский // Государство и право. – 1993. – № 12. – С. 74–75.
4. Ковалев М.И. Юридические проблемы современной генетики / М. И. Ковалев // Государство и право. – 1995. – № 6. – С. 15–21.

5. Суховерхий В. Л. Гражданско-правовое регулирование отношений по здравоохранению / В. Л. Суховерхий // Советское государство и право. – 1975. – № 6. - С. 105–109.

6. Маргацкая Н. Гражданско-правовые вопросы трансплантации и донорства / Н. Маргацкая // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 11, Право. – 1980. – № 2. – С. 84–85.

7. Малеина М. Н. Статус органов, тканей, тела человека как объектов права собственности и права на физическую неприкосновенность [Электронный ресурс] / М. Н. Малеина // Законодательство, 2003. – № 11. – Режим доступа : <http://www.novo-nikolaevskaya.ru/articles/17>.

